

УДК: 811.161.2'373.72' 37

ЕКСПЛІЦИТНИЙ СПОСІБ УТІЛЕННЯ ЗАПЕРЕЧНОГО ЗНАЧЕННЯ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ ІЗ СЕМАНТИКОЮ ІНТЕНСИВНОСТІ

Дідун Л. І.

У статті йдеться про експліцитний спосіб вияву заперечного значення на матеріалі фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови. Заперечне значення виражається на рівні їхніх тлумачень та структур. Аналізовані фразеологізми позначені семантикою інтенсивності. Розглядається виявлення семантики інтенсивності на рівні структури фразеологізмів. Ключові слова: фразеологічна одиниця, значення заперечення, експліцитний спосіб, категорія інтенсивності.

В статье идет речь об эксплицитном способе выражения отрицательного значения на материале фразеологических единиц современного украинского литературного языка. Отрицательное значение выражается на уровне их толкований и структур. Анализированные фразеологизмы обозначены семантикой интенсивности. Рассматривается воплощение семантики интенсивности на уровне структуры фразеологизмов. Ключевые слова: фразеологические единицы, значение отрицания, эксплицитный способ, категория интенсивности.

The article refers about explicit method of display negative value based on idioms of the modern Ukrainian language. Negative values detected at the level of their interpretations and structures. Analyzed phraseologisms were labeled semantics intensity. Semantic intensity was identified on the level structure phraseology. Keywords: phraseological unit, meaning denial, explicit way, the category of intensity.

Фразеологізми зі значенням інтенсивності реалізують посилений вияв тієї чи іншої ознаки. Не є винятком і реалізація посиленого заперечного значення за допомогою цих одиниць.

Для аналізу використовуємо фразеологічні одиниці, в тлумаченнях яких є вказівка на семантику інтенсивності. Конкретно виокремлено групи ФО з різнотипною структурою, але зі спільним заперечним значенням “зовсім не (не-)...”, “зовсім нічого не...”, “зовсім, абсолютно нічого”, “зовсім нічого”. Саме наявність таких показників заперечного значення уможливило розгляд подібного матеріалу в одному руслі дослідження. Ще одним не менш важливим критерієм виступає наявність у структурі досліджуваних ФО граматичних показників заперечення. В даному разі йдеться про явно, експліцитно виражену реалізацію заперечного значення у ФО за допомогою різних граматичних показників можливої його реалізації.

На матеріалі відібраних для аналізу фразеологічних одиниць розглянемо, якими граматичними показниками реалізується в них заперечне значення та простежимо особливості виявлення семантики інтенсивності у фразеологічних одиницях за наявності заперечного значення, змоделюємо способи вираження заперечного значення, представленого експліцитно у структурі та тлумаченнях досліджуваних одиниць.

Як мовна універсалія, заперечення виявляється на різних рівнях: лексичному, словотвірному, синтаксичному, фонетичному [7, с. 201]. Науковці розглядають одиниці зі значенням заперечення як такі, що реалізують його явно, експліцитно, якщо структура цих одиниць включає в себе граматично виражені показники заперечення. До граматичних сигналізаторів наявності заперечного значення науковці зазвичай відносять заперечні слова, “до них належать частки *не, ні, ані*, які передають заперечення, займенники і прислівники *ніхто, ніщо, ніякий, ніде, ніколи, нікуди, аніскільки, анітрохи* та ін., заперечні *сполучники ні...ні, ані...ані*, заперечний *предикатив немає* та ін.” [7, с. 201].

Зупинимося на таких граматичних засобах вираження заперечного значення, як частки, оскільки саме вони є складовою більшої частини фразеологічних одиниць

зі значенням заперечення. Так, розглядаючи засоби вираження заперечення, науковці на перше місце ставлять зазвичай частки, а саме частку *не* “як основний лексико-граматичний засіб вираження заперечення” [5, с. 93]. Такий підхід виправдано думкою про те, що “головним засобом вираження заперечення у східнослов’янських мовах виступає заперечна частка *не*. Вона є своєрідним формальним показником заперечення речення незалежно від місця вживання її в реченні і віднесеності до будь-якого його члена”, адже “самостійне категорійне значення частки *не* полягає у граматичному вираженні заперечення” [4, с. 42]. Частка *не*, окрім своєї наявності в тлумаченнях фразеологізмів (що й слугувало чинником відбору одиниць до аналізованої групи), широко представлена у структурі ФО, наприклад: [і] *вухом не вести (не повести)* (зовсім не звертати уваги, не реагувати) (ФСУМ), і [в сні] *не сниться (не присниться)* (к о м у і б е з д о д . – хто-небудь навіть уявити собі не може чогось; хто-небудь зовсім не сподівається, не розраховує на щось) (УР ФТС).

“У заперечних реченнях основним засобом вираження заперечення є частка *не*, функціонування якої у препозиції до будь-якого члена речення робить конструкцію загально- або частковозаперечною” [7, с. 201]. Дослідники розглядають такі можливості заперечення, як заперечення головного члена (загальнозаперечні речення) та другорядного члена (частковозаперечні речення), але не всі обирають це за константу. С. Педченко зауважує, що “припредикатна позиція аналізованої лексики не завжди сигналізує про її загальнозаперечне значення” [5, с. 94]. М. П. Баган, розглядаючи заперечення у тлумаченнях значень фразеологічних одиниць, розмежовувала заперечення, яке стосується “ядерного” та “неядерних компонентів” [1, с. 156].

Ще одним показником заперечного значення виступає частка *ні*. Науковці схильні розглядати цю частку у поєднанні з часткою *ані*. Н. Г. Озерова розглядає частку *ані* як синонімічну до частки *ні*: “про синонімічність *ні* та *ані* говорить той факт, що вони можуть вживатися в одній заперечній конструкції, поєднуючи однорідні члени речення і посилюючи заперечення цієї конструкції” [4, с. 56]. Частки *ні* та *ані* можуть визначатися як своєрідні підсилювальні засоби “заперечної семантики синтаксичних конструкцій” [7, с. 201]. Досліджуючи вираження засобів інтенсивності та негачії в мові А. П. Чехова, О. М. Фортуна зазначає, що “займенники та займенникові слова з префіксом *ні* посилюють наявне загальне заперечення або вказують на частково-заперечний характер конструкції” [8].

М. П. Баган виокремлює групу фразеологізмів, “що містять заперечення у своєму значенні й реалізують його у складі синтаксичних одиниць” [1, с. 156]. Граматичний сигналізатор заперечення наявний як у структурних конструкціях аналізованих моделей, так і в тлумаченнях фразеологічних одиниць.

До засобів вираження заперечення відносять прийменник *без*, адже він “позначає відсутність, позбавлення, вилучення, відбирання, протиставлення, заперечення кого-, чого-небудь” [4, с. 54]. Він присутній і в структурі ФО і може дублюватися в їх тлумаченнях: *без шеляга за душею* (який зовсім не має грошей, бідний; без грошей) (СФУМ).

Тож фразеологізми із семантикою інтенсивності за наявності заперечного значення аналізованих груп містять граматичні показники заперечення і у своєму тлумаченні, і у структурі одиниць. З-поміж наявних у структурі це зазвичай заперечні частки *не* та *ні*. Також трапляється заперечний прийменник *без*.

С. Педченко розглядала семантико-синтаксичну специфіку модальної поведінки заперечного маркера *не*. Науковець зазначила, що “заперечний характер висловлення посилюється завдяки кількаразовому повторенню сполук із часткою, уживанню заперечних займенникових слів, використанню протиставлення зі сполучником *а*” [5, с. 93]. Також вона розглядає кількаразово повторювану у висловленні заперечну “партикулу”, що “виступає в ролі інтенсифікатора” [5, с. 97]. Досліджуючи словаречення “так” та “ні”, П. С. Дудик зазначив, що вони, “як і будь-які члени речення, нерідко по два чи більше разів повторюються, що звичайно посилює їх звучання, служить стилістичним засобом для вираження певного підтексту” [3, с. 28]. О. М. Фортуна зазначає, що “повтор засобів негачії, як і будь-який мовний повтор, окрім того, грає посилювальну роль, нагнітаючи, посилюючи певний емоційний настрій читача і сприяючи ритміці викладу” [8].

Аналізований матеріал також свідчить про наявність моменту повторюваності заперечного граматичного показника в поєднанні з різними частинами мови.

Наприклад: *ні сном ні духом (сном-духом) не знати (не відати)* (ч о г о – зовсім не знати чого-небудь або про що-небудь), *сном-духом не знати (не відати)* (ч о г о – зовсім не знати чого-небудь або про що-небудь) (УР ФТС), *ані (ні) слухом [не] слыхати, ані (ні) видом (у вічі) [не] видати* (к о г о – хто-небудь зник безслідно; про кого-небудь зовсім невідомо нічого) (СФУМ). Використання повторюваності для посилення заперечного значення можемо проектувати і на аналізовані ФО, адже це сприяє посиленню передачі “зашифрованої” в них інформації. Тож повторюваність у фразеологічних одиницях можемо розцінювати як прагнення до посилення позначуваної ними інформації, в цьому разі – інформації про заперечне значення одиниць. Так, одиниці *ні кола ні (ані) двора* (в к о г о – зовсім нічого немає) (УР ФТС) та подібні виявляють семантику інтенсивності завдяки подвійному представленню слів на позначення предмета, про відсутність якого йдеться. Цьому сприяє і віднесеність таких слів до однієї частини мови (“ні кола ні (ані) двора”: частка – іменник – частка – іменник).

М. П. Баган, розглядаючи специфіку фразеологічної реалізації заперечення в українській мові, провела семантичний аналіз ФО, які передають мисленнєвий акт заперечення. Науковець виявила, що “вони найактивніше реалізують заперечення певної дії чи стану, рідше – заперечення якоїсь обставини дії і ще рідше – заперечення ознаки” [1, с. 156].

У досліджуваних фразеологічних одиницях можемо виокремити значення заперечення, що стосується певних фізичних та психічних процесів. Фізичний процес “переміщення” виражається дієсловом, наприклад “не йде” *сон не йде на очі* (к о м у – зовсім не хочеться спати, хтось не може заснути) (УР ФТС). Психічний процес “незнання, нерозуміння чогось” реалізується в таких одиницях: *розумом не збагнути (не осягнути)* (щ о – зовсім не зрозуміло), *сном-духом не знати (не відати)* (ч о г о – зовсім не знати чого-небудь або про що-небудь) (УР ФТС).

Мовець, прагнучи заперечити щось, спростувати чиюсь думку, користується конструкціями з маркерами заперечення “не”, “ні” тощо. Але людині притаманно звертатися до різних засобів вираження заперечення, і серед них неодмінно будуть фразеологізми. Ці одиниці, будучи позначеними семантикою інтенсивності, окрім надання мовцю можливості щось заперечити, дозволяють йому заразом передати реципієнту додатковий відтінок – своє ставлення до реалії чи явища, представленого для оцінки мовцю. Така можливість полягає у притаманності фразеологічним одиницям експресивності. М. Н. Сметаніна, досліджуючи синтаксичні фразеологізми англійської мови зі значенням заперечення, виявила, що “в результаті заміни заперечних фразеологізмів часткою *пот* зміст висловлення не змінюється, втрачаються експресивність і оцінність” [6, с. 56]. Тобто саме ФО дозволяє передати не лише заперечення, а й посилити звучання всього висловлення. Стосовно засобів інтенсивності та негації в мові А. П. Чехова, О. М. Фортуна зазначає, що “автор майстерно використовує його в тих випадках, коли необхідно яскраво і виразно передати настрої і почуття героїв” [8]. Звернення до фразеологічного багатства дає змогу доповнити потрібну інформацію відтінком інтенсивності і сказати, наприклад, що в когось не просто погана фінансова ситуація, а зовсім – *ні гроша* (зовсім немає (про гроші, кошти і т. ін.) (СФУМ).

Отже, значення заперечення можемо простежити завдяки експліцитно вираженим показниками заперечення, які знаходяться зазвичай на початку або в середині фразеологічної структури. Семантика інтенсивності у тлумаченнях ФО виявляється завдяки наявності слова “зовсім”. На рівні фразеологічної структури її також можна простежити. В ряді фразеологізмів, наприклад: *ні (ані) лялечки* (немає жодної людини; абсолютно нікого), *ні (ані) цяточки (цяти)* (абсолютно нікого або нічого; зовсім, ніскільки), *ні цурочки* (абсолютно, зовсім нічого) (СФУМ) семантика інтенсивності передана зменшено-пестливими формами слів. Саме таким чином загострюється увага не лише на запереченні наявності, а й наголошується, що немає навіть натяку на якусь, хоча б часткову, наявність когось або чогось.

Так, розглядаючи засоби вираження семантики інтенсивності в українській мові, Е. О. Головань зазначає, що в “українській та російській мовах є співіснування інтенсивного та демінутивного значення в суфіксах” [2, с. 328]. Тож зменшено-пестливі форми слів сприяють розкриттю значення посилення на рівні фразеологічної структури.

У ряді подібних одиниць, наприклад, *ні (ані) пилуни* (зовсім, абсолютно нічого немає) (СФУМ), *ні (ані, і) крихітки (крихти)* (зовсім нічого, ніскільки) (ФСУМ), *[і] крихти (рісочки, рiски і т. ін.) в роті не було* (хто-небудь дуже голодний; зовсім нічого не їв) (СФУМ), *і рісочки у рот не брати* (в р о л і п р и с ., нічого не їсти; зовсім не вживати страв) (ФСУМ УД), іменник позначає якісь дуже малі частини від цілого (лише “крихітка”, “пилина” тощо). Наявність таких слів у структурі фразеологізму також слугує їх віднесеності до одиниць, позначених семантикою інтенсивності.

У ФО *і вусом не моргати* (не моргнути, не вести, не повести) (зовсім не звертати уваги, ніяк не реагувати), *і рiски (рісочки, рiсоньки) в роті не було* (зовсім нічого не їв) (УР ФТС) значення підсилення виявляється завдяки наявності в структурі сполучника “і”. Такі конструкції сигналізують про те, що хтось не просто не реагує на щось, а навіть “і вусом не моргне”, що хтось не з’їв навіть “рiски”, тобто йдеться про найменшу кількість.

Отже, семантика інтенсивності, позначена словом “зовсім” у тлумаченнях одиниць, на рівні структури фразеологізмів проглядає завдяки наявності у їх складі зменшувально-пестливих форм, слів, що позначають частину від цілого, сполучника “і” на початку структури одиниці, повтору слів однієї частиномовної належності.

Загальна кількість фразеологічних одиниць із семантикою інтенсивності за наявності заперечного значення становить близько 8 % від загальної кількості одиниць зі значенням інтенсивності. Хоч ця група складає невелику кількість від загальної, але є не менш важливою для розуміння прояву категорії інтенсивності на тлі загального масиву фразеологічних одиниць.

У групах фразеологічних одиниць із семантикою інтенсивності не виявлено різних кількісних переваг передачі заперечного значення експліцитним чи імпліцитним способом. Однак простежується певна нерівномірність розподілу одиниць до тих чи інших моделей. Зокрема, ФО із семантикою інтенсивності, які виявляють заперечне значення в імпліцитний спосіб, широко представлені порівняльними фразеологізмами, що складають найбільшу групу серед зведених до моделей. Досліджувані одиниці, що представляють експліцитний спосіб вияву заперечного значення, демонструють дещо менш різкі кількісні коливання у структурному представленні, але все ж за чисельністю переважають структури, представлені в першій із поданих нижче моделей.

Беручи особливості структури за спільний показник для фразеологізмів із семантикою інтенсивності за наявності заперечного значення, структурно репрезентуємо їх у таких моделях:

1. Ні (Ані) + Ім. [Прийм. / без Прийм.] у Р. в. / З. в. / Ор. в.:

Ім. у Р. в. – *ні гроша* (зовсім немає (про гроші, кошти і т. ін.)) (СФУМ);

Ім. у З. в. – *ні на шеляг* (у р о л і о б с т. зовсім нічого) (ФСУМ УД);

Ім. у Ор. в. – *ні ногою* (к у д и, з в і д к и – зовсім не ходити куди-небудь, не виходити звідкись, не бувати, не з’являтися десь) (СФУМ).

Модель демонструє структурну реалізацію заперечної частки *ні (ані)* у поєднанні з іменником із прийменником чи без нього у родовому, знахідному та орудному відмінках за їх кількісним показником з-поміж груп для даного структурного вияву.

2. Спол. + Ім. [Прийм. / без Прийм.] + НЕ + Дс.:

і вусом (бровою) не вести / не повести (зовсім не звертати уваги, не реагувати на що-небудь), *[і] в голову (в думку) не приходить / не прийде* (к о м у і б е з д о д ., щ о, зовсім не думається, не гадається (про щось перев. неймовірно)) (СФУМ).

3. Спол. + Ім. + Прийм. + Ім. + НЕ + Дс.:

[і] крихти (рісочки, росини і т. ін.) в роті не було (хто-небудь дуже голодний; зовсім нічого не їв), *і горобець у роті не наслідив* (у к о г о, хто-небудь дуже голодний, зовсім нічого не їв) (СФУМ).

4. Ні (Ані) + Ім. / Зв. + Ні (Ані) + Ім. /Зв.:

ні шкури ні шерсті (зовсім нічого), *ні бе ні ме* (зовсім нічого) (СФУМ).

Модель демонструє структурну реалізацію повторюваності частки *ні (ані)* у поєднанні з іменниками та звуконаслідуваннями за кількісним показником їх наявності в аналізованій групі.

5. Прийм. + Ім. + НЕ + Дс.:

у горло (у глотку, у рот) не лізе (щ о, у кого-небудь зовсім немає бажання їсти) (СФУМ), у рот не лізе (щ о, у кого-небудь зовсім немає бажання їсти) (УР ФТС).

6. Ні (АНІ) + Ім. [Прийм / без Прийм.] + НЕ + Дс.:

ні в зуб не розуміти (у р о л і о б с т., нічого, зовсім, абсолютно нічого (не знати, не розуміти тощо)), ні аза не знати (у р о л і о б с т. нічого, зовсім, абсолютно нічого (не знати, не розуміти тощо)) (ФСУМ УД).

7. НЕ + Дс. + Ім.:

не змикати (не стуляти) / не зімкнути (не стулити) очей (повік) (зовсім не спати), не мати [ї (навіть, жодного і т. ін.)] поняття (уявлення) (п р о к о г о, щ о і б е з д о д., зовсім нічого не знати про кого-, що-небудь. // Не бути обізнаним з чимсь) (СФУМ).

8. Без + Ім. + Ім. [Прийм. / без Прийм.]:

без тижня день (зовсім недавно, короткий відрізок часу), без року тиждень (три дні) (зовсім недавно, короткий відрізок часу) (УР ФТС).

Фразеологізмат із семантикою інтенсивності, що позначені заперечним значенням, за усієї різнотипності структур притаманні й нетипові одиниці. Поодинокість та особливість їх структур ускладнює моделювання таких одиниць (аж (далі) нікуди – уживається як категоричне заперечення; зовсім не ... (ФСУМ)).

Отже, представлені моделі реалізують спосіб утілення посиленої семантики за наявності заперечного значення у різнотипних фразеологічних одиницях. Порядкове розміщення моделей відображає кількісний показник фразеологічних структур у порядку їх зменшення починаючи з більш широко представлених структур. Для всіх схем характерні граматичні показники заперечення. Об'єднувальним чинником є іменник (іноді два) у структурі одиниць, який майже завжди фігурує з прийменником. Другим за частотою виступає дієслово. Загалом моделі виявляють різнотипність фразеологічних структур.

Отже, експліцитний спосіб є одним зі способів виявлення заперечного значення у фразеологічних одиницях із семантикою інтенсивності. Семантика інтенсивності, як і показники заперечного значення, простежується як у тлумаченнях фразеологізмів, так і на рівні їх структур. Цьому сприяють різноманітні повтори, зменшувально-пестливі форми слів, початковий сполучник "і" та структурна реалізація одиниць загалом. Різнотипність фразеологічних структур, що передають особливості вияву семантики інтенсивності за наявності заперечного значення, простежується в представлених моделях.

Подібні дослідження є актуальними для вивчення глибинної семантики фразеологічних одиниць та сприяють розумінню українськомовної картини світу.

Література

1. Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви : монографія / М. П. Баган. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
2. Головань Е. О. Засоби вираження семантики інтенсивності в українській мові / Е. О. Головань // Українська мова у ХХІ столітті: традиції і новаторство : тези доповідей ІІ Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених, Київ, 24–26 квітня 2012 року. – К. : ІУМ НАНУ, 2012. – С. 328–330.
3. Дудик П. С. Слова-речення Так, Ні та їх синоніми / П. С. Дудик // Українська мова та література в школі. – 1972. – № 4. – С. 25–32.
4. Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. – К. : Наук. думка, 1978. – 118 с.
5. Педченко С. Семантико-синтаксична специфіка модальної поведінки заперечного маркера не / С. Педченко // Філологічні науки : зб. наук. праць. – Полтава, 2011. – № 7. – С. 92–99.
6. Сметанина М. Н. О поверхностной и глубинной структуре отрицания // Актуальные вопросы семантики и синтаксиса : сб. науч. трудов / М. Н. Сметанина. – Ленинград, 1977. – С. 52–63.
7. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – 3-тє вид., зі змінами і доп. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 201.
8. Фортуна О. Н. Разноуровневые средства выражения интенсивности и негации и их стилистические функции в прозе А. П. Чехова, 1890–1900-х. гг. [Електронний

ресурс] : дис. ... канд. філол. наук / Фортуна Оксана Николаевна. – Ростов-на-Дону, 2001. – 141 с. – Режим доступу:
www.diss.ru. – Назва з екрана.

Джерела

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / укл. : В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.

ФСУМ – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1988. – 224 с.

УР ФТС – Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – Х. : Прапор, 1997. – 442 с.

ФСУМ УД – Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2 т. / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища школа, 1984.